

UOT: 82-3.512.162

AYGÜN ORUCOVA

DİNİ MÖVHUMAT VƏ XURAFAT ƏLEYHİNƏ MÜBARİZƏNİN
MİRZƏ CƏLİL NÜMUNƏSİ

Yaxın Şərqi ən qədim yaşayış məskənlərindən biri olan Naxçıvan həm türk, həm də islam mədəniyyətinin əsas mərkəzlərindəndir. “Naxçıvan” sözünün Nuh peyğəmbərlə bağlılığı, məşhur din alimlərinin burada formalaşması, müqəddəs dini ziyarətgahlar, pirlər, ocaqlar, tarixi abidələrdə həkk olunmuş Quran ayələri, Quranın və Şərq ədəbiyyatının burada yüksək səviyyədə tədris olunması Naxçıvanın islam mədəniyyətinin paytaxtı hesab edilməyinin əsas səbəblərindəndir.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində yaşamış Naxçıvan ədəbi mühitinin yetirməsi, istedadlı nasir, dramaturq, satirik “Molla Nəsrəddin” jurnalının baş redaktoru Cəlil Məmmədquluzadə ibtidai təhsilinin ilkin mərhələsində Quranı, ərəb və fars dillərini dərindən mənimsəmiş, Şərq ədəbiyyatı klassiklərinin əsərlərini orijinaldan mütaliə etmişdir. Məhz müqəddəs dini kitaba və onun mömin müsəlmandan tələblərinə, şərtlərinə bələd olduğuna görə Cəlil Məmmədquluzadə Qurana deyil, sonradan uydurulmuş bəzi dini hədislərə əsaslanaraq xalqı avamlığa, dini xurafata sürükləyən, dünyəvi elmlərə, texnikanın inkişafına qarşı çıxan, şəxsi mənafeləri üçün çalışan dırnaqarası din xadimlərini kəskin satira atəşinə tutmuşdur. Böyük mütəfəkkir ədib Şərq istibdadına qarşı mübarizəni bütün həyatı boyu və yaradıcılığının bütün janrlarında davam etdirmişdir.

Açar sözlər: dini mövhumat, xurafat, mübarizə, molla, Quran.

İslam mədəniyyətinin paytaxtı Naxçıvan nəinki Şərqi, hətta dünyanın ilkin yaşayış və mədəniyyət mərkəzlərindən biridir. Tarixin bütün dövrlərində burada dini dəyərlər milli mentalitet və mənəvi dəyərlərlə bərabər səviyyədə hörmətlə qarşılanmışdır. Dini elmlər, Şərq dilləri, Şərq ədəbiyyatı ən yüksək səviyyədə mədrəsələrdə tədris olunmuş, dinimizin müqəddəs kitabı Quranı əzbərləmək dinin ən yüksək mərtəbəsinə çatmaq, hafizlik sayılmışdır.

İslam dini insanları humanizmə, bərabərliyə, insafa, hər zaman insanlara yaxşılıq etməyə, nəfsinin hakimi olmağa, haramdan çəkinməyə, Allaha olan borclarını verməyə dəvət etdiyi halda, XIX-XX əsrlərdə bir çox din xadimləri diqqəti tamamilə fərqli istiqamətlərə yönəlmişdir, dinin tələblərinə dair ifrata varır və elmi inkar etməyə çalışırdılar. Məhz bu səbəbdən də zaman keçdikcə ictimai məzmunlu bədii ədəbiyyatın əsas ifşa obyektlərindən birini də yalançı din xadimləri təşkil etməyə başladı. Bu səbəbdən də həmin mövzu “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin yaradıcısı Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığının bütün sahələrindən qırmızı xətt kimi keçir. Böyük ədib Cəlil Məmmədquluzadənin müxtəlif məzmunlu əsərlərində Şərqi qəflət yuxusunun müxtəlif cəhətdən təqdimi ilə, yuxuya dalmış, bu dünyada bədbəxt, axirətdə xoşbəxt müsəlmanlarla rastlaşırıq. Böyük ədib xurafat və dini fanatizmi, din ehkamlarını xalqın inkişafına mane olan bir sədd, divar hesab etmişdir: “Biz müsəlmanlar ətrafımıza bir divar çəkmişik və unuduruq ki, bu divardan əcnəbi millətlər çox asanlıqla aşırıb biz yatanları baslayacaqlar” [7, s. 186]. Mirzə Cəlil XX əsr ədəbiyyatımızda mömin milli müsəlman obrazlarını – Usta Zeynal, Novruzəli, Məhəmməd həsən əmi, “ölülər” və s. böyük məharətlə, özünəməxsus şirin dil və üslubla yaratmağı bacarmışdır. Şeyx Nəsrullah kimi yalançı din xadimlərinin – “Danabaş kəndinin əhvalatları”nda, “Ölülər”, “Dəli yığıncağı” əsərlərində, “Molla Nəsrəddin” jurnalının “Niyə məni döyürsünüz?” və s. felyetonlarında, karikatura və məqalələrində – bir sözlə, yaradıcılığının bütün ədəbi janrlarında iç üzünü xalqa göstərmiş, pərdə arxasındakı acı həqiqətlərdən insanları xəbərdar etmişdir.

İlk növbədə dahi ədibin bir neçə istiqamətdə mübarizə vasitəsi olaraq düşündüyü mətbuat orqanının adının və öz təxəllüsünün “Molla Nəsrəddin” seçilməyi barədə onu qeyd edə bilərik ki, Molla Nəsrəddin islam tarixində kəskin siyasi vuruşma və çəkişmələrin nəticəsi olaraq yaranmış bir şəxsiyyət idi. XX əsrdə də müsəlman aləmində vəziyyət eyni dərəcədə gərgin və ağır idi. Bir tərəfdən rus müstəmləkəçiliyi, bir tərəfdən erməni-müsəlman davası, digər tərəfdən sinfi bərabərsizlik, mülkədar və rəiyyət çəkişmələri, bir yandan da ruhanilərin hökmranlığı. “Xalq və vətən uğrunda lazım gələndə, mümkün olan hər vasitədən məharətlə istifadə edən” [3, s. 26] Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığının “şah əsəri” [2, s. 7] “Molla Nəsrəddin” jurnalı – buradakı satirik felyetonlar, xəbərlər, elanlar, karikaturalar, nəsihəti-hükəmə, poçt qutusu, lətifələr, nağıllar, atalar sözləri, tapmacalar və s. jurnalın müdiri və baş mühərriri şəxsiyyəti və qabiliyyəti, geniş ürəyi, misilsiz cəsəreti, yüksək humanizmi, ləyaqəti, dəyanəti, əzilən və haqqı tapdanan, cahil və avam rəiyyətin acınacaqlı halını təsvir edərkən keçirdiyi daxili ağrı və iztirabları haqqında geniş təsəvvür yaradır. Özünü dəliliyə vuraraq xalqa əsl həqiqəti anladan Molla Nəsrəddin kimi “Molla Nəsrəddin” jurnalı da həqiqətin carçısı və tərəfdarı idi. Zarafat yolu ilə həqiqəti ifadə edərək xalq arasında geniş yayılan və sevilən lətifə janrının məşhur qəhrəmanlarından birinə çevrilən Molla Nəsrəddin kimi bu adı daşıyan jurnal da zarafat, satira və yumor yolunu tutmuşdu. Jurnalda əks olunan, ilk baxışda zarafat kimi başa düşülən hadisələrin reallığına müasir oxucu bəzən inana bilmir, insanlıq adına yaraşmayan və sığışmayan bu cür hadisələri insan ağı da qəbul edə bilmir. Bu barədə Mirzə Cəlil özü belə yazmışdır: “Ay yüz il bundan sonra dünyada yaşayan nəvə və nəticələrimiz! Bəlkə yüz il bundan sonra “Molla Nəsrəddin”in köhnəlmiş və qat yemiş vərəqləri tozlanmış və çürümüş kitabların içindən çıxıb düşsə əlinizə oxuyasınız! Mən qorxuram ki, siz o vədə deyəsəniz ki, bu rəhmətlik Molla Nəsrəddin bizim rəhmətlik babalarımıza böhtan deyib, çünki bu yazdığı əməlləri heç qədim əsrlərdə Germaniyanın çardağ altında yaşayan millətləri də tutmazdılar” [8, s. 379]. Öz əqidəsinə sadıq qalan baş redaktor məqsədinə nail oluncayadək usanmadan yazıb-yaratmış, xalqın çətin və dözülməz həyatını, onun qüsurlarını güzgü kimi əks etdirmişdir: “Naxçıvanda və Şamaxıda camaat bütə sitayiş etməkdən əl çəkməyincə biz də onlardan əl çəkməyəcəyik” [8, s. 399]. “Bütə sitayiş etmək”lə müəllif nəyi nəzərdə tuturdu? XX əsrin əvvəllərində xalqın canı-dildən pərəstiş etdiyi, hörmət və ehtiram bəslədiyi canlı bütlər saysız-hesabsız idi: şeyxülislam, hacı, molla, rövzəxan, “on dörd min yeddi yüz otuz beş” seyid, dərviş və s. Jurnalın 1907-ci il 6-cı nömrəsində bu pərəstiş bütün incəliyi və təfsilatı ilə rəsm olunmuşdur. Baş əmmaməli axund məscidin qarşısından keçir: ətrafındakıların hamısı ikiqat olub ona baş əyməkdədir, bir nəfər üzünü üstə yerə yıxılıb sağ əlini, biri sol əlini, biri ayaqqabısını, bir neçəsi arxalığının ətəyini öpür. Şəklində isə belə yazılıb: “Naxçıvanda, Şamaxıda və hər yanda” [8, s. 376]. Molla Nəsrəddinin hesab məsələlərində də bu mövzuya toxunulmuşdur: “Əkinçi əkdirdi buğdanın otuzdan on hissəsini verir mülkədara, on hissəsini verir molla və dərvişə, on hissəsini də qlava və pristava rüşvət və divan xərçi. Əkinçinin özünə nə qədər buğda qaldı?” [4, s. 44].

Cəlil Məmmədquluzadə “lap cavan vaxtından, on doqquz yaşında müəllim olduğu günlərdən cəhalətə, mövhumata qarşı, insanları həyat və həqiqətdən uzaqlaşdıran dini etiqad, ehkama qarşı fəal mübarizəyə başlamışdır” [9, s. 205]. İslam dininin buyurduğu xeyirxah əməllərdən biri də zəngin şəxslərin maddi səviyyəsi aşağı olanlar üçün hər ildə bir dəfə mütləq Ramazan bayramının sonuncu gecəsi Fitr günü pul, buğda, düyü və s. ilə maddi dəstəyin çatdırılması və ilin digər on iki ayında da onlar üçün gəlirinin bir hissəsini ayırmaq və ehsan təşkil etməkdir. Xalq arasında imam ehsanı adlandırılan bu mərasim maddi səviyyəsi aşağı olanlar, ac-yalavaclar üçün təşkil olunur ki, bu xeyirxah işin qarşılığında savab qazanılır. Lakin

acgöz mollalar və varlılar ehsanı da kasıbların əlindən alıblar: “Ehsana dəvət olunan molla, xan və bəylər cəm olan kimi küçə qapıları bağlanır ki, fəqirlər həyatə dolanmasınlar. İldə iki min dəfə belə ehsan verilsə, neçə fəqirin qarnı doyar?” [4, s. 44].

Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığının nəsr sahəsinə nəzər yetirək. “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestində Xudayar bəy din xadiminin və yalançı şahidlərin köməyiylə rüsvətlə, vəzifəsindən sui-istifadə ilə vəfat etmiş yaxın dostunun həyat yoldaşının zorla, heç bir razılığı olmadan kəbini özünə kəsdirmişdir. Həm Zeynəbin, həm də onun uşaqlarının faciəsinə səbəb olmuş Xudayar bəy qədər əsərdə onun bu çirkin arzusunun həyata keçməsində həlledici vasitə rolunu oynayan yalançı din xadimi də günahkardır. Zeynəbin və yetimlərinin var-dövlətinə sahib olmaqçün hər cür çirkin vasitəyə əl atan və Məhəmmədhəsən əminin həyatda maddi olaraq yeganə var-dövləti Həcc ziyarəti – dini borcunu yerinə yetirmək məqsədilə saxladığı eşşəyini də zorla aparıb şəhərdə satan Xudayar bəyin Tanrı qarşısındakı günahları saysız-hesabsızdır. Eşşəyi ilə yanaşı gələcəklə bağlı planları, arzuları və ümidləri əlindən alınan Məhəmmədhəsən əminin Xudayar bəydən şikayət etmək üçün divanxanaya gələrkən orada bəylə qarşılaşmağı və ələcsiz qalıb geri qayıtmağı, əlbəttə ki, təsadüfi deyil. Müqəddəs dini kitabımızda buyurulmuş borcunu yerinə yetirmək məqsədilə saxladığı uzunqulağının əlindən alınması və bir möminin müqəddəs bir arzusunun ürəyində qalması və onun dərdi ilə də dünyadan köçməsi ancaq dünya malı üçün çarpışan xudayarbəylərin və din xadimlərinin vecinə belə deyildi. Dahi ədib Cəlil Məmmədquluzadənin nəsr əsərlərində diqqəti cəlb edən mömin müsəlman obrazları isə “Poçt qutusu”ndakı Novruzəli, “Usta Zeynal” hekayəsində Usta Zeynaldır. Novruzəli mədəni geriliyinin, texnikadan, elmdən xəbərsizliyinin səbəblərini özündə axtarmaqdansa, hər şeyi – başına gələn bütün fəlakətləri qəzavü-qədər, Allahın yazısı adlandırır. Usta Zeynal həqiqətən də, mömin müsəlmandır. Bunu onun erməninin ləyənindən, küpəsindən istifadə etməməsi, dinin hər zaman təmiz hesab etdiyi axar sudan istifadə etməsi, namazının vaxtını keçirməməsi, ümidini yalnızca Allaha bağlaması, dünya malında gözü olmaması, dini ziyarətə hələ çox gənc yaşından getməsi, var-dövləti buna imkan verdiyi halda Kərbəla ziyarətinə getməyən Ağa Sadıqı “biqeyrət müsəlman” [6, s. 144] adlandırıb erməni ilə müqayisə etməyi və s. onun dinin qayda-qanunlarını çox dərindən bildiyini təsdiqləyir: “Usta Zeynal mömindir, Allah bəndəsidir, qeyrətlidir, sadıqdır, iş görəndir, zirəkdir, ağıllıdır, nəhayət dərəcədə vəfalıdır və indiyə kimi bir dəfə də namazını qəzaya qoymayıb” [6, s. 149]. Usta Zeynalın bir millət olaraq ermənilər haqqındakı qənaətləri isə təkcə dini fərqliliklə bağlı deyil, ümumiyyətlə insanlıqla, humanizmlə bağlıdır və müəllifin düşüncələri ilə üst-üstə düşür. Usta Zeynalın dilindən əsərdə ifadə olunan fikirlərə diqqət edək: “...belə fərz elə, ermənilərin hamısı çönüb müsəlman oldu, - onda cəhənnəmi Allah kimdən ötrü xəlq edib və kimi ora göndərəcək? Bu işlərin hamısının bir səbəbi var; yoxsa ermənilər çox yaxçı bilirlər ki, bizim məssəbimiz onlarınkindən yaxçıdır. Xüdəyi-əzz və cəll (Allah əziz və cəlləlidir)” [6, s. 147].

1905-ci ildə qələmə alınan bu hekayədə əslində zahirən Usta Zeynalın fanatizmi gülüş obyektidir. Daha dərin qatlarda isə erməni millətinə, heç də bütün xristianlara deyil, yalnız ermənilərə olan nifrət, bir millət olaraq azərbaycanlıların onlardan daim üstün tutulması Usta Zeynalın həm də milliyyətprəverliyindən xəbər verir. Öz qardaşı oğlunun xəttini Muğdusi Akopun 14 il Tiflisdə təhsil almış oğlunun xəttindən gözəl hesab etməsi, murdar saydığı erməninin heç bir əşyasından istifadə etmək belə istəməməsi, erməniyə padşahlarının olmasının səbəbləri barədə suallar və ən nəhayət: “Qurban, Allah sənə lənət eləsin! Erməninin küpəsində su gətirib gəc qayırdın və dünya aləmi mırdar elədin. Allah sənə lənət elsin!” [6, s.149] - sözləri, bu murdarlığı heç bir vəchlə qəbul etməyib, söz vermiş olduğu işini dayan-

dırması, bütün paltarlarını və canını bu mürdarlıqdan təmizləmək üçün yudurtması hekayənin daxili qatında ifadə olunan dini və milli sevginin təzahürləridir.

Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığının dramaturgiya sahəsinə nəzər yetirsək, bu sahənin də ana mövzusunun cəhalət və dini fanatizmin, xurafatın və yalançı din xadimlərinin tənqidi olduğunu görürük. “Ölülər” tragikomedyasındakı Şeyx Nəsrullah obrazı ilə Mirzə Cəlil özünü qeyri-adi gücə, məharətə malik müqəddəs bir şəxs kimi qələmə verərək, xalqın cahilliyindən istifadə edib, onun həm mənəviyyatını, həm də irzini-namusunu alt-üst edənlərə öldürücü zərbəni endirmişdir. Bütün əməlləri pərdə arxasında gizli olan müqəddəs insanın xalqa görünməyən əsl simasının açıb göstərən Mirzə Cəlil bu səbəbdən də belə din xadimlərinin hiddətinə səbəb olmuş, dəfələrlə haqqında ölüm fitvası verilmişdi.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda məscid və ruhanilər hökumət üzərində böyük nüfuza malik olduğundan, hətta mətbuat da onların nəzarəti altında idi. Yalan və mövhumatla qorxudaraq itaətdə saxladıkları cəmiyyətin aşağı təbəqələrinin üzərində hakimiyyəti qorumağa çalışan ruhanilər dini təşkilatların imtiyazlarını zəiflədə biləcək, fanatizmi şübhə altına salacaq, hətta kökündən sarsıdacaq dünyəvi elmlərin, yeniliyin, texnikanın inkişafının, mədəniyyətin əleyhinə idilər. Texnikanı “şeytan əməli”, qəzet və məcmuə yazarları və oxuyanları “kafir”, “babı”, “dini imanı danıb yoldan azanlar” adlandıraraq nüfuzdan salmağa çalışan ruhanilərin yeniliyin qarşısını almaq cəhdləri mütərəqqi qüvvələr tərəfindən nə qədər gülüş doğururdusa, bir o qədər də hiddət və nifrətə səbəb olurdu. Eyni zamanda onlara qarşı mübarizə aparmaq olduqca çətin idi. Çünki Mirzə Cəlilin özünün yazdıqlarına əsaslanaraq deyə bilərik ki, o zamanlar “dini mövhumat ilə mübarizəyə çıxan bir cəridə, dəxi ümumkütlələr və hizblər içində rəvnəq tapa bilməzdi” [5, s. 158]. Molla Nəsrəddin zəmanəsinin yeganə həqiqi mollası idi. Yalançı, rüşvətxor, özündən saxta şəriət yaradan, yalandan min cür hədislər uydurub xalqı qorxu hissi ilə itaətdə saxlayan, varlılara və vəzifəli şəxslərə yaltaqlanan, min bir hiylə və bəhanələrlə xalqın pulunu əlindən alan, yağlı plovçün canını qurban verən, şəriəti bir kənara qoyub şəxsi mənfəəti üçün çalışan saxtakar ruhanilərə qarşı qoyulan Molla Nəsrəddinin fikrincə, bir məmləkətdə iki padşah ola bilmədiyi kimi, bir əsrdə də iki molla ola bilməz. Necə ki, işıqla qaranlıq, odla su, günəşlə yarasa bir yerdə mövcud ola bilməz. “Qəbrdən məktub” felyetonunda və 1906-cı ilin 3-cü nömrəsində Molla Nəsrəddinin qamusül-əlamından verilmiş “Lügət”də verilmiş sözlərin satirik izahında yenə də yalançı din xadimlərinin qeyri-adi istedad və ya bacarıqlarından bəhs olunur: “Ehtimal – yəni birinin malına həmlə etmək. Həmin ləfz Gəncə, Quba, Qarabağ və Naxçıvan mahallarında çox işlənir. Ehsan – gözəl adamların xörəyi, məsələn qırqovul ya toyuq ilə bişmiş plov. Əzlal – Xələiqi vəz və nəsihət ilə lal etmək. Bu sözü məhz vaizlər istemal edirlər. İstehya – ölünü diriltmək. İslam aləmində keçən vaxtlarda çox işlənirdi, amma indi bərkəs surətdə istemal olunur” [8, s. 39]. Əlində yoğun dəyənəkləri olan həmin mollaları xalqın düşməni adlandıran Molla Nəsrəddin özünün onlardan fərqlini “Niyə mənə döyürsünüz?” felyetonunda belə sadalayır: “Mən molla ola-ola müsəlman qardaşlarıma vəz edən vaxt deyirəm: Bir Allaha sitayiş edin, bir də peyğəmbərə və imamlara itaət edin. Amma siz deyirsiniz: Allaha da sitayiş edin, peyğəmbərə də, imamlara da, mollalara da, dərvişlərə də, ilan oynadanlara da, fala baxan, tas quran, cadükün, həməzad, əcinnə, şeytan, div, ... miğmiğ, mozalan – bunların cümləsinə sitayiş edin! İkinci: Mən də mollayam, siz də molla. Amma mən müsəlman qardaşlara deyirəm: Ey müsəlmanlar, gözünüzü açın mənə baxınız, amma siz mollalar deyirsiniz: Ey müsəlmanlar, gözünüzü yumunuz, mənə baxınız. Üçüncü: Mən bir müsəlman uşağı küçədə görəndə deyirəm: Bala, burnunu sil və haman uşaq arxalığının sol qolu ilə başlayır burnunu silməyə. Amma siz mollalar həməm uşağı görəndə deyirsiniz: Gədə, qırışmal, qaç atana de ki, vədə elədiyini bu gün göndərməsə, bir elə bəd dua

oxuram ki, yeridiyi yerdə daşa dönər” [8, s. 42-43]. Diqqət edilsə, müəllif burada iki cümlə vasitəsi ilə bir sıra məqamlara aydınlıq gətirir: Birincisi odur ki, islam dini təkallahlı din olduğuna görə Allahın vahidliyinə inanmağı və yalnız ona sitayiş etməyi tələb edir. Peyğəmbərə və imamlara sitayiş yox, itaət etmək, yəni inanmaq tələb olunur. Dinin əsl mahiyyətinə, qanun və qaydalarına, ərəb və fars dilinə, Qurana yaxşı bələd olan Molla Nəsrəddin xalqdan mığmığa, mozalana sitayiş etməyi təkidlə tələb edən yalançı ruhaniləri satiralarının tənqid hədəfinə çevirir.

Jurnal mollaların daxili və zahiri eybəcərliklərini, riyakar əməllərini açıb xalqa göstərmək üçün hər bir vasitəyə əl atır, istənilən janr vasitəsilə onlara öldürücü zərbə endirirdi. “Atalar sözləri”nə diqqət edək: “Haram mal halaldır” [8, s. 30], “Lalın dilini molla bilər”, “Malyeməzin malını molla yeyər, “Malını yaxşı saxla, molla oğru tutma”, “Molla halvanı gördü, Quran yadından çıxdı”, “Mollaya plov de, Marağaya qədər yol de, “Hər oxuyan molla olar”, “Yavaş gedən çox gedər, tərpeşməyən dəxi də çox” [8, s. 86] və s. Bu misralardan oğru, tamahkar, nəfsinin və şəhvətinin qulu olan mollaların obrazı təsəvvürümüzdə canlanır. “Məktub” janrından istifadə edən ədib peşəsi rüşvət alıb xalqın kəbinli övrətlərinin dübarə kəbinini bir özgəsinə kəsməklə ruzi qazanan Həştərxan müftisinin öz dililə rəzil əməlini ifşa edir: “Bu beş günlük dünyada hər bir kəs səy və təlaş edir ki, çoxluca pul qazanıb əmri-məişətini xoşluqla keçirtsin. Dəxi nə səbəbə ürəyimi sıxım?” [4, s. 28].

“Qafqaz şeyxül-islamına açıq məktub”da Tiflisdə “İnstitut” məktəbində erməni, rus və gürcü qızlarının əksinə olaraq, müsəlman qızlarına elmi-ilahi və ana dili dərsi verilməməsi hadisəsinə göz yuman, onlarla rusca danışan şeyxül-islama Mirzə Cəlil kinayə ilə yazır: “Cənab şeyx, mən Qazı ağa Mirkərim ağa buyurduğu kimi “kafir” ola-ola yenə müsəlman qızlarına yazığımı gəldi və məktəbin rəisinə dedim ki, niyə müsəlman qızlarına elmi-ilahi və ana dili oxutmursunuz, - amma siz müsəlmanların şeyxi ola-ola bu bərdə heç kəsə bir söz demədiniz. Sən allah, cənab şeyx, buyurunuz görək bunlar nə işdir?!” [4, s. 186]. Jurnalın birinci ilinin 14-cü nömrəsində çap olunmuş “Axund və keşişin vəzi” felyetonunda müəllif eyni bir coğrafi məkanda (Azərbaycanın İrəvan quberniyasının Samanlıq kəndində), eyni tarixdə - XX əsrin əvvəllərində və eyni tarixi şəraitdə yaşayan bir kəndin erməni və müsəlman əhalisini müqayisə edir. Erməni uşağı ağacın dibində oturub dərslər oxuduğu halda, müsəlman uşağı bekarçılıqdan pişiyin quyruğuna ip bağlayıb həyətin o tərəf-bu tərəfinə qaçır. Həyətin birində bir neçə erməni çörək yediyi halda, keşiş yemir, ayaq üstə durub sağ əlini yuxarı qaldırıb “vətən, vətən, vətən” deyir. O biri həyətdə molla kitabdan həcəmət, həməz, əcinnə, şeytan, onların həftənin üç günü etdikləri qonaqlıq və bayramları haqqında oxuyur. Keşiş deyir: “Ey mənim qardaşlarım, nə qədər ki, millət, dil və vətən yolunda fəda olmağa biz qadirik, cəmi dünyanın tayfaları müvəffəq olub bizim üstümüzdə hücum gətirələr, biz yenə onların qabağında dayanıb dilimizi vətənimizi mühafizət edə biləcəyik. Yaşasın, yaşasın vətən!” [4, s. 52].

Şəxsi mənfəəti üçün çalışan, bu yolda murdar hesab etdiyi rus vəzifəliyərinə və padşahına yaltaqlanmağı özünə ar bilməyən, çarizmin ruslaşdırma siyasətinə göz yuman molla və ruhaniləri tənqid etmək üçün Mirzə Cəlil məşhur filosofların fikirlərindən nümunələr gətirir: “Sokrat dörd yaşında olanda gözlərinə və qulaqlarına deyirmiş ki, əgər dünyanı görməsəniz və eşitməsəniz mən sizi tələf elərəm” [8, s. 306]. Tiflis gimnaziyasında məscid açılışı zamanı gah ərəbcə, gah rus, gah da türkcə bəlağətli nitq söyləyən molla əfəndi bir saata qədər padşaha dua edəndən sonra rus ədibi Turgenyevin şəklini padşahın şəkli sanıb qabağında durub ağlayaraq dua edir. Müsəlmanlardan bir neçəsi qulağına pıçıldasalar da eşitməyən mollaının hərəkətləri rus qulluqçularının gülüşünə səbəb olur. Mirzə Cəlilin gülüşünə səbəb isə mollaının fiziki qüsurları deyil, ətrafında baş verən hadisələri – çarizmin müstəmləkəçilik,

milli və dini ayrıseçkilik, erməni-müsəlman davasını qızıdırıb kənardan baxmaq siyasətini görməyən, eşitməyən, mahiyyətini anlamayan din xadiminin şəxsi mənfəəti üçün millətin ən qaniçən, qəddar düşməni olan rus padşahına yaltaqlanaraq dua etməyidir. Belə “kar, kor, lal” din xadimlərini müəllif kinayə ilə alim, filosof adlandırır: “İndi də bizim sokratlar əlli-altmış yaşında ola-ola aynanın qabağında durub mübarək surətlərinə baxanda deyirlər: ay mənim gözlərim və qulaqlarım, Allah sizi mənə verib görməkdən və eşitməkdən ötrü, indi kef sizindir, istəyirsiniz görün və eşidin, istəyirsiniz kor və kar olun. Hər nə edirsiniz edin, amma qarnınan işiniz olmasın” [8, s. 307].

XX əsr Azərbaycan tarixinin qələm qəhrəmanı, xalqla bir vuran ürəyi, düşünən beyni olan Cəlil Məmmədquluzadə bir əsrin övladı deyil, o, bir zamana və dövrə sığışmayan, qəlibə, dar çərçivəyə salına bilməyən, böyük uzaqgörənliklə gələcəkdən xəbər verən, baş verən hadisələri təhlil edərək nəticə çıxarmağı bacaran, elmin müxtəlif sahələrində yüksək biliyə malik bir ziyalı olmuşdur. Mirzə Cəlil məşhur filosoflarla, əcnəbi millətlərlə, başqa din xadimləri ilə müqayisələr aparmaq yolu ilə müsəlman yalançı din xadimlərini tənqid etməklə onları etdikləri əməllərdən utanmağa və usanmağa, vətən, dil, millət kimi ictimai amallarla yaşamağa, nəinki Azərbaycan, bütün islam aləminin tərəqqi və inkişafı üçün çalışmağa, mədəni ölkələrin səviyyəsinə çatmağa çağırırdı. XX əsrin əvvəllərində sadaladığımız mənfə hallar və hadisələrin baş verdiyi Azərbaycanın bugünkü qüdrətli və güclü, demokratik Azərbaycana çevrilməsi prosesində milləti qəflət yuxusundan oyadaraq onun gözünü açan və “bir neçə mətləblərdən aqah” [8, s. 42] edən Cəlil Məmmədquluzadənin və molla nəsrəddinçilərin böyük rolu və əməyi olmuşdur. Çox böyük siyasi uzaqgörənliklə gələcəyi görən, ədəbiyyatda azərbaycançılıq ideologiyasının qurucusu, təqiblərə mərdliklə sinə gərən həmişə azad olan Cəlil Məmmədquluzadə məhz buna görə də bu gün bizimlə birlikdədir!

Beləliklə, aydın olur ki, yalançı din xadimlərinə, mövhumat və cəhalətə qarşı mübarizə Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığının əsas xəttini təşkil edir. Xalqı xabi-qəflətdə yatırmaqda maraqlı olan ruhanilərin əksinə olaraq şair elə bir “nərilti və gurultu” qopartdı ki, bu səsle həm yatan xalqı yuxudan oyadaraq ona dostunu və düşməni tanıtdı, həm də cəhalət-pərəst mollaları vahiməyə saldı. Çünki onların eybəcər daxili aləmi və gizlin əməlləri bütün çılpaqlığı ilə xalqa çatdırıldı. Buna görə də Mirzə Cəlilin şəriəti oğurlayıb öz xeyrinə dəyişən ruhaniləri tənqid və ifşa edən əsərləri mühüm əhəmiyyətə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Algar H. Nakşibendilik (Haz. A.Cüneyd Köksal), İstanbul: İnsan Yayınları, 2007.
2. Həbibbəyli İ. Cəlil Məmmədquluzadə. Naxçıvan: Əcəmi, 2009, 170 s.
3. Məmmədquluzadə C. Əsərləri (Tərtib edən H.Səmədzadə və M.Əziz). III c., Bakı: Azərneşr, 1947, 517 s.
4. Məmmədquluzadə C. Əsərləri: 3 cildə, II c., Bakı: Azərneşr, 1967, 750 s.
5. Məmmədquluzadə C. Əsərləri: 6 cildə, VI c., Bakı: Azərneşr, 1985, 309 s.
6. Məmmədquluzadə C. Əsərləri (Tərtib edən İsa Həbibbəyli): 4 cildə, I c., Bakı: Öndər, 2004, 664 s.
7. Məmmədquluzadə C. Məqalələr və xatirələr (Tərtibçiləri: Zamanov A., İbrahimova R., İbadoğlu Ə.) Bakı: Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, 1967, 460 s.
8. “Molla Nəsrəddin” (Tərtib edən Turan Hüseynzadə), 12 cildə, I c.. Bakı: Elm, 1988, 720 s.
9. Paşayev M.Ə. Klassiklər və müasirlər. Bakı: Azərneşr, 1973, 295 s.
10. Paşayev M.Ə., Hüseynov F. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı (dərslük). Bakı: Maarif, 1982, 425 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: orujovaaygun82@gmail.com

Aygun Orujova

**AN EXAMPLE OF MIRZA JALIL'S STRUGGLE WITH RELIGIOUS
PREJUDICES AND SUPERSTITIONS**

Nakhchivan, one of the oldest settlements of the Middle East, is one of the main centers of Turkish and Islamic culture. The connection of the word "Nakhchivan" with prophet Noah, the formation of famous religious scholars in this region, sacred religious shrines, sacred places, holy places, the Koran verses carved on the historical monuments, the high level of teaching of the Koran and Eastern literature are the main reasons for considering Nakhchivan as the capital of Islamic culture.

Jalil Mammadguluzadeh, the poet of the Nakhchivan literary environment at the end of the 19th and beginning of the 20th centuries, talented prose writer, dramatist, the chief editor of satirical magazine "Molla Nasreddin", had deeply learned the Koran, Arabic and Persian languages at the early stages of his elementary school and read the works of Oriental literary classics in original. Entirely, Jalil Mammadguluzadeh understand the holy book and its requirements from Muslims, he criticized satirically the so called religious people who were driven to the people to the literacy and superstitions and were against to the religious sciences, and secular science by basing not the Koran, but rather the religious tales that created later. The great thinker continued his struggle against the East against all his life and creativity in his all genres.

Keywords: *religious fanaticism, superstition, fight, mollah, Koran.*

Айгюнъ Оруджова

**ПРИМЕР БОРЬБЫ МИРЗЫ ДЖАЛИЛА С РЕЛИГИОЗНЫМИ
ПРЕДРАССУДКАМИ И СУЕВЕРИЯМИ**

Нахчыван, одно из древнейших поселений на Ближнем Востоке, является одним из главных центров как турецкой, так и исламской культуры. Связь названия «Нахчыван» с пророком Ноем, формирование здесь известных ученых-теологов, возникновение средоточия святых мест паломничества и поклонения, суры Корана, отчеканенные на исторических памятниках, преподавание на высоком уровне Корана и восточной литературы стали основными причинами того, что Нахчыван считается столицей культуры Ислама.

Воспитанник литературной среды Нахчывана конца XIX и начала XX веков, талантливый прозаик, драматург и главный редактор сатирического журнала «Молла Насреддин» Джалил Мамедгулузаде на ранних этапах своего начального образования в совершенстве освоил арабский и персидский языки, изучал Коран, читал в оригинале произведения классиков восточной литературы. Именно из-за его знания священной книги и требований к верующему мусульманину Джалил Мамедгулузаде под огонь его резкой сатиры попадали так называемые религиозные деятели, преследующие свою личную выгоду, выступающие против светских наук, технического развития, которые опирались не на Коран, а на некоторые впоследствии выдуманные религиозные хадисы и вовлекали народ в невежество и религиозные предрассудки. Борьбу против восточного деспотизма великий литератор и мыслитель продолжал всю свою жизнь и во всех жанрах творчества.

Ключевые слова: *религиозные предрассудки, суеверие, борьба, мулла, Коран.*

(Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Hüseyn Həşimli tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi:

İlkin variant 13.12.2019

Son variant 15.01.2020